Cosmos Multidisciplinary Research E-Journal Online Available at www.cmrj.in
Recognized International Peer Reviewed Journal Impact Factor 4.94 ISSN No. 2456-1665

धम्म अभिलेख

शरद गंगाधरराव कवानकर

अभिलेखीय सामग्रीचे ढोबळमानाने दोन वर्गात विभाजन करता येते. प्रथम श्रेणीमध्ये, ज्या नोंदी आहेत, ज्यांचे उत्खनन कोणत्याही सरकारी अधिकाऱ्याने किंवा त्याच्या वतीने केले आहे. दुसऱ्या वर्गात व्यक्ती किंवा संस्थांच्या वतीने खोदकाम केलेले आहेत. द्वितीय श्रेणीतील शिलालेखांची संख्या सर्वात जास्त आहे ज्यामध्ये धार्मिक आस्थापनांना दिलेल्या देणग्या किंवा पूजेसाठी मूर्ती स्थापनेची माहिती आहे. सर्वात महत्त्वाचे अभिलेख म्हणजे सरकारी अधिकाऱ्यांनी किंवा त्यांच्या वतीने उत्खनन केल्या गेलेले अभिलेख होय. हे शिलालेख पुढील श्रेणींमध्ये ठेवता येतील

१. राज्य धर्मादेश (मौर्य सम्राट अशोकाचे स्तंभ, शिलालेख)

२. राज्यकर्त्याच्या विशेष कर्तृत्वाची स्मरणार्थ आत्मस्तुती करणारे लेख किंवा प्रशस्ती (जुनागड-रुद्रदामन पहिलाचा शिलालेख आणि समुद्रगुप्ताचा अलाहाबाद स्तंभ शिलालेख या वर्गात येतात).

३. विद्वान, ब्राह्मण, धार्मिक संस्था किंवा पात्र व्यक्ती आणि कर्मचारी यांच्यासाठी देणग्या. इ.

सम्राट अशोकाचे शिलालेख मिळाल्याचे ठिकाण

(भारत)

अ. क्र.	राज्य	स्थान	अभिलेखाचे प्रकार	भाषा	लिपी
०१	आंध्र प्रदेश	०१. राजुल-मंडगिरी	लघु शिलालेख	प्राकृत	धम्मलिपी
		०२. ऐरागुर्डी	लघु शिलालेख	प्राकृत	धम्मलिपी
०२	उत्तर प्रदेश	१. अहरौरा	लघु शिलालेख	प्राकृत	धम्मलिपी
		२ मेरठ	स्तंभालेख	प्राकृत	धम्मलिपी
		३. सारनाथ	स्तंभालेख	प्राकृत	धम्मलिपी
		४. कौसंबी	स्तंभालेख	प्राकृत	धम्मलिपी
		५. इलाहाबाद	स्तंभालेख	प्राकृत	धम्मलिपी
०३	ओडीसा	१. धौली	शिलालेख	प्राकृत	धम्मलिपी
		२. जोगड	शिलालेख	प्राकृत	धम्मलिपी
०४	प. बंगाल	भैरट	लघु शिलालेख	प्राकृत	धम्मलिपी
०५	कर्नाटक	१. ब्रह्मगिरी	लघु शिलालेख	प्राकृत	धम्मलिपी
		२. जटिंग- रामेश्वर	लघु शिलालेख	प्राकृत	धम्मलिपी
		३. सिद्धपुर	लघु शिलालेख	प्राकृत	धम्मलिपी
		४. मस्की	लघु शिलालेख	प्राकृत	धम्मलिपी
		५. गावी मठ	लघु शिलालेख	प्राकृत	धम्मलिपी
		६. पालकीगुंडू	लघु शिलालेख	प्राकृत	धम्मलिपी
		७. निट्टूर	लघु शिलालेख	प्राकृत	धम्मलिपी
		८. उदेगोलम	लघु शिलालेख	प्राकृत	धम्मलिपी

अ. क्र.	राज्य	स्थान	अभिलेखाचे प्रकार	भाषा	लिपी
		९. सन्नती	लघु शिलालेख	प्राकृत	धम्मलिपी
०६	गुजरात	१. गिरनार	शिलालेख १-१४	प्राकृत (पाली)	धम्मलिपी
०७	दिल्ली	१. बहापूर	लघु शिलालेख	प्राकृत	धम्मलिपी
०८	बिहार	१. सहसराम (सासाराम)	लघु शिलालेख	प्राकृत	धम्मलिपी
		२. लॉरिया (अरराज)	स्तंभालेख	प्राकृत	धम्मलिपी
		३. नंदगड	स्तंभालेख	प्राकृत	धम्मलिपी
		४. रामपुरवा	गुहालेख	प्राकृत	धम्मलिपी
		५. बराबर	स्तंभालेख	प्राकृत	धम्मलिपी
०९	मध्यप्रदेश	१. रूपनाथ	लघु शिलालेख	प्राकृत	धम्मलिपी
		२. गुजर्रा	लघु शिलालेख	प्राकृत	धम्मलिपी
		३. पानगुरारिया	लघु स्तंभालेख	प्राकृत	धम्मलिपी
		४. सांची	स्तंभालेख	प्राकृत	धम्मलिपी
१०	महाराष्ट्र	१. सोपरा	स्तंभालेख	प्राकृत	धम्मलिपी
११	हरियाणा	१. टोपरा	स्तंभालेख	प्राकृत	धम्मलिपी
१२	हिमाचल प्रदेश	कालसी	शिलालेख	प्राकृत	धम्मलिपी

काही नोंदी त्यांच्या मूळ जागेवरून हस्तांतरित करण्यात आल्या आहेत.

(विदेशी)

अ. क्र.	देश	स्थान	अभिलेखाचे प्रकार	भाषा	लिपी
१३	नेपाळ (लुंबिनी)	१. रुम्मनदेई	स्तंभालेख	प्राकृत	धम्मलिपी
		२. निगलिवा	स्तंभालेख	प्राकृत	धम्मलिपी
१४	पाकिस्तान	१. शाबाजगढी	शिलालेख	प्राकृत	खरोष्टी
		२. मानसेहरा	शिलालेख	प्राकृत	खरोष्टी
१५	अफ़गाणिस्तान	१. लघमान	लघु शिलालेख	आरामाईक व प्राकृत	खरोष्टी, ग्रीक व आरामाईक
		२. शिरी – इ - कुना	शिलालेख	ग्रीक	खरोष्टी, ग्रीक व आरामाईक

अभिलेखाची भाषा आणि लिपी

शिलालेख वाङ्मयात "प्राकृत भाषा" अत्यंत महत्त्वाची आहे. उपलब्ध शिलालेख साहित्यात प्राकृत भाषेचे शिलालेख हे सर्वात प्राचीन आहेत. ई. स. पूर्व तिसऱ्या शतकापासून ते इसवी सनाच्या पहिल्या शतकापर्यंत जवळजवळ सर्व शिलालेख प्राकृत भाषेत आहेत. (प्राकृत भाषेची गणना मध्य भारतीय आर्य भाषेत केली जाते. त्याचा विकास वैदिक संस्कृत किंवा छंद भाषेतून झाला असे मानले जाते. प्राकृतचे स्वरूप वैदिक भाषेसारखेच आहे. स्वभाव : संस्कृत. तत्र भावं प्राकृतमुच्यते । प्राकृतसर्वस्व - १.१. प्राकृत: आगतम् प्राकृतम्. स्वभाव : संस्कृत. दशरुपक - परिच्छेद २ श्लोक - ६०.) पहिल्या शतकापासून चौथ्या शतकापर्यंत शिलालेखांमध्ये मिश्र संस्कृत भाषा आढळून येते. मथुरा, गुजरात, नाशिक, सारनाथ, नागार्जुनकोंडा आणि

साची येथील शिलालेखांमध्ये मिश्र संस्कृत (संस्करित संस्कृत) मोठ्या प्रमाणात आढळते. ही भाषा मध्य भारत आणि उत्तर भारतात सुमारे ३०० वर्षे आढळते. ई. स. पूर्व २६९ मध्ये सम्राट अशोकाच्या राज्यभिषेकाच्या बारा वर्षानंतर हे शिलालेख गिरनार, कालसी, धौली, जोगड आणि मानसेरा इत्यादी ठिकाणी कोरण्यात आले आहे. प्राकृतमधील सर्वात जुने शिलालेख प्रियदर्शी सम्राट अशोकाचे आहेत. सम्राट अशोकाचे शिलालेख ग्रीक आणि आरामाईक भाषेतही आढळतात. तक्षशिला येथील सम्राट अशोकाचा शिलालेख ग्रीक भाषेत व ग्रीक लिपीत आढळते. संपूर्ण अशोकाच्या शिलालेखांमध्ये प्रामुख्याने तीन प्राकृत बोली आढळतात, त्या म्हणजे - पूर्व, पश्चिमी आणि उत्तरी बोली. बहुतेक पूर्वेकडील बोलींचा प्रभाव शिलालेखांवर दिसून येतो. शिलालेखांतील उपलब्ध साहित्य भाषेच्या स्वरुपाबद्दल काही अभ्यासकांची मते येथे उद्धृत करणे आवश्यक आहे.

डॉ. आर. जे. भांडारकर लिहितात, "आम्ही मग अशोकाच्या शिलालेखांची भाषा तपासली आणि असे आढळले की ती एकतर पालीसारखीच आहे किंवा विकासाच्या एकाच टप्प्यावर आहे आणि त्या काळात दोन किंवा तीन प्रकार एकमेकांपासून थोडे वेगळे होते." या संदर्भात डॉ. मीना तालीम यांचे मत मांडणे आवश्यक आहे. हे "गिरनारच्या शिलालेख वाचून मला खात्री पटली की, या शिलालेखावर पाली भाषेचे वर्चस्व आहे. याने माझ्या मनात खळबळ उडाली. मला स्वारस्य वाटले आणि मी अशोकाच्या सर्व आज्ञापत्रांचा तपशीलवार अभ्यास करण्याचे ठरवले, तेव्हा मला असे वाटले की, सम्राट अशोकाचे शिलालेख पालीमध्ये जास्त आहेत, पालीमध्ये ७५% प्राकृत बोलींमध्ये २०% आणि संस्कृतमध्ये ५% असू शकतात."

विन्सेन्ट स्मिथ असे लिहितात की, - "सर्व शिलालेख प्राकृतच्या एका किंवा दुसऱ्या बोली भाषेत बनलेले आहेत, म्हणजे स्थानिक भाषेत आहेत. संस्कृत, पाली आणि प्राकृत या साहित्यिक भाषा ओळखण्यासाठी जवळजवळ सहयोगी आहेत, परंतु त्यापैकी कोणत्याही भाषा एकसारख्या नाहीत."

प्रा. आर. डेव्हिड यांचे म्हणणे आहे की, "पाली ही ई. स. पूर्व ३०० ते ई. स. १०० पर्यंतच्या शिलालेखांची भाषा होती, जी त्यावेळच्या लोकांची बोली भाषेचा आधार असावी."

धौली, जौगड आणि इरागुडी येथून मिळालेल्या शिलालेखांची भाषा मागधी होती की, जी त्याकाळी मगधची राजभाषा होती असे दिसते. (मागधी सव्वसत्तानं मूलभासा। बुद्धघोष) त्याची काही प्रमुख वैशिष्ट्ये म्हणजे 'ल' द्वारे 'र' चे प्रतिनिधित्व, स द्वारे तीन उष्मे अक्षरे (श, ष, स) आणि द्वित (दोनदा वापरलेली) व्यंजने एकाच अक्षराने दाखवतात. गिरनार, सोप्रा, शाहबाजगढ़ी आणि मानसेहरा या उत्तर भारताच्या पश्चिम भागात सापडलेल्या अशोकाच्या शिलालेखांमध्ये भाषेत 'र' आणि 'ल' च्या जागी 'र' आहे. शाहबाजगढ़ी आणि मानसेहराच्या शिलालेखांमध्ये संस्कृत समुच्चय प्रदर्शित करण्याचे स्वरूप अनेकदा आढळते. दक्षिण भारतात सापडलेल्या अशोकाच्या सूक्ष्म शिलालेखांमध्ये आणि कालसीच्या शिलालेखांमध्ये दोन्ही भाषांचा प्रभाव स्पष्टपणे दिसून येतो. पूर्वेकडील प्रदेशांमध्ये हे आदेश प्राचीन मगधी भाषेत ब्राह्मी लिपी वापरून लिहिले गेले. पश्चिमेकडील प्रदेशांतील शिलालेखांमध्ये ही भाषा संस्कृतसारखीच असून खरोष्टी लिपी वापरली जात असे. एक शिलालेख ग्रीक भाषा वापरतो, तर दुसरा ग्रीक आणि आरामाईक भाषेत द्विभाषिक क्रम नोंदवतो. अशोकाच्या या शिलालेखांपैकी शाहबाजगढ़ी आणि मानसेरा (पाकिस्तान) शिलालेख खरोष्टी लिपीत कोरलेला आहे. तक्षशिला आणि लघमन (काबुल) जवळील शिलालेख आरामाईक आणि ग्रीक भाषेत कोरलेले आहेत. याशिवाय अशोकाचे सर्व शिलालेख लहान खडकाच्या शिलालेखात आणि धम्मलिपीतील लहान शिलालेखांमध्ये कोरलेले आहेत. या शिलालेखांवरून अशोकाचा इतिहासही आपल्याला मिळतो. वैदिक संस्कृत ही प्राचीन भाषा म्हणून आजही अस्तित्वात असली तरी शिलालेख-साहित्याची भाषा प्राकृत होती यात शंका नाही. विपुल शिलालेख साहित्यावरून हे स्पष्ट होते की ही प्राकृत भाषा त्या काळातील जनभाषा म्हणून प्रचलित होती. इरागुडी लेखातील काही ओळी उजवीकडून डावीकडे लिहिल्या आहेत. हे खोदणाऱ्याच्या चुकीमुळे किंवा सवयीमुळे झाले असावे. हे देखील असू शकते. इरागुडीच्या लेखनाचा लेखक

खरोष्टी लिपीचा वापर करत असावा. अशोकाच्या दक्षिण भारतातील ब्रह्मगिरी शिलालेखाच्या शेवटी चपडेन लिखितो हा शब्द खरोष्टी लिपीत उजवीकडून डावीकडे लिहिलेला आहे. अशोकाचे शिलालेख अतिशय काळजीपूर्वक कोरलेले आहेत. शिलालेखांपेक्षा स्तंभ शिलालेख अधिक सुंदर आहेत. अशोकाच्या लोकांची लिपी आजच्या लिपींपेक्षा सोपी आणि मनमोहक आहे.

लिपिकार

लेखन पद्धतीचे श्रेय नेहमी लेखकाला जाते. लेखन-व्यवसायाच्या संदर्भात प्राचीन संस्कृत आणि पाली साहित्यात विपुल पुरावे उपलब्ध आहेत. शब्द लिहिण्यासाठी लिपीची सर्वात जुनी सूचना पाणिनीच्या अष्टाध्यायी या व्याकरणातील ग्रंथात आढळते. यामध्ये 'लिबी, लिबी आणि लिपीकर, लिबिकर' असे शब्द वापरले आहेत. ("दिवाविभानिशाप्रभाभास्करांतनंतदिबहुनंदी की लिपिलिबिबलिभक्तिकृतचित्रक्षेत्रसांख्य जंघा बहर्हर्यत्तधनुर्रेषु। पाणिनी सूत्र ३.२.२१) पहिले दोन शब्द लेखनाच्या अर्थाने आणि तिसरे आणि चौथे शब्द लेखकाच्या अर्थाने वापरले जातात. अशोकाच्या शिलालेखांमध्ये लिपी, लिब, आणि दीपी हे शब्द आले आहेत आणि सर्व लेखन विषयी आहेत. सातव्या आणि आठव्या शतकातील अनेक शिलालेखांमध्ये दिवीर हा शब्द लेखकाच्या अर्थाने आढळतो. विष्णुधर्मसूत्र (विष्णुधर्मसूत्र 7.3) आणि याज्ञवल्क्य स्मृतीमध्ये (याज्ञवल्क्य स्मृती 1.336) कायस्थ हा शब्द व्यावसायिक लेखकांसाठी आढळतो. सम्राट अशोकाच्या शिलालेखातून धम्मलिपीचा प्रसार व विस्तार सर्व भारतीय उपखंडात झालेला आहे असे आपण म्हणु शकतो.

संदर्भ:

०१. इंडियन एपिग्राफी, रिचर्ड सॉलोमन, पृष्ठ -७४ ६९. राजा अशोकाचे आदेश: अ न्यू व्हिजन, मीना तालीम, पृष्ठ xxim
०२. "नोट्स ऑन अशोकन रॉक एडिट्स, इंडो-इरानियन जर्नल, व्हॉल्यूम X. क्रमांक २, १९६७, p १६९-१७०
०३. राजा अशोकचे आदेश एक नवीन दृष्टी, मीना तालीम पृष्ठ xxxill
०४. गुणाकार मुळे, भारतीय लिपीयो की कहाणी, राजकलम प्रकाशन, नवी दिल्ली. १९७४
०५. गौरीशंकर हीराचंद ओझा, भारतीय प्राचीन लिपि माला, मुंशीराम मनोहरलाल, नई दिल्ली.
०६. राजबली पाण्डेय, भारतीय पुरालिपि, लोकभरती प्रकाशन,इलहाबाद,१९९८
०७. अनिर्वाण दश शारदा लिपि मजुषा, पजा पब्लिकेशन,इलाहाबाद,२०१२
०८. सम्राट अशोक के अभिलेख विपश्यना विशोधन विन्यास, धम्मगिरि,इगतपुरी,२०१३
०९. जार्ज ब्यूलर, भारतीय पुरालिपि शास्त्र, अनुवादक, मंगल नाथ सिंह, मोतीलाल बनारसीदास, वाराणसी,२००९.
१०. Meena Talim, Edicts of King Ashoka, A new vision, Aryan Books International, New Delhi, २०१०